

Տիրատուր Վարդապետը եւ նրա հանելուկները

Ա. Շ. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Հանելուկների ժանրը եւս հայ դրականութեան պատմութեան մէջ շատ հին ծագում ունի: Ակունքներն, անշուշտ, թաղուած են ժողովրդական բանահիւսութեան խորքերում: Գրաւոր դպրութիւնից յայտնի անդրանիկ հանելուկները կապում են Ն. դարի հեղինակ Դաւիթ փիլիսոփայի անուան հետ: Կան մի շարք հանելուկներ էլ, որոնք առնչում են Է. դարի մտածող Անանիա Շիրակացու դրական ժառանգութեանը: Անվիճելի է «Որախճանականք» կամ «Բախճանականք» խորագրով թուարանական հանելուկների՝ նոյն հեղինակին պատկանելու իրողութիւնը: Կան հին ժամանակների դժբողմ ունեցող այլ հանելուկներ եւս, որոնց հեղինակներն անյայտ են:

Այս աւանդների մեծագոյն զարգացնողն ու շարունակողը հանդիսացաւ Ժ.Բ. դարի պործիչ եւ բանաստեղծ Ներսէս Շնորհալին: Չնայած տաղալիր աղբիւրներից նրա անուամբ յայտնի հանելուկների քանակը հասնում է շուրջ հարիւր յիսուն միւսերի, սակայն ձեռագրային փաստերը մտածել են տալիս այդ թիւը կրկնապատկելու մասին:

Ներսէս Շնորհալին ինչպէս «Ողբ Եդեսիոյ», «Վիպասանութիւն», «Որատք» եւ այլ ստեղծագործութիւններով, այնպէս էլ հանելուկներով ստեղծեց իր ուղղութիւնը: Նրանից յետոյ երեւան եկան մի շարք բանաստեղծներ (Յովհաննէս Ծործորեցի, Տիրատուր եւ այլն), որոնք հետեւելով Ներսէս Շնորհալուն, ստեղծեցին նորահոր հանելուկներ: Ուշադրան այն է, որ վերջիններս նախընտրեցին Ներսէս Շնորհալու մշակած քառեակների ձեւն ու կամբական եր-

կանդամ Ց-վանկանի ոտանաւորը: Դրան զուգահեռ չմոռացուեց նաեւ Դաւիթ փելիւստփայի եւ նրա յաջորդների մշակած ուղղութիւնը, ուր լիչսում է ազատ եւ անյանդ բանաստեղծութիւնը: Վերջինս երբեմն իրեն է ձգել ժողովրդական հանելուկների առանձին միաւորներ եւ հարստացել:

Միջնադարեան որոշ հեղինակներ ու գրիչներ, յաճախ միասին են ընդօրինակել նման հանելուկները տարբեր նմուշներ եւ ստեղծել խառն ու ընդարձակ շարքեր, իսկ յաճախ էլ՝ դրանք վերադրել Ներսէս Ծնորհալու: Այս եղանակով ստեղծուել են հանելուկների խալտարէտ եւ բաղմապլտի շարքեր: Դրանց մի մասը տպագրուած է տարբեր սարբերականներում եւ գրքերում, իսկ միւս մասը մնացել է անտիպ, ուր զգալի քանակ են կազմում նորայայտ նմուշները:

Ինչպէս երեւում է այս ամփոփ խօսքից, ի դէմս մեր գրաւոր դպրութեան էջերում եւ տպագիր աղբիւրներում ցրիւ եկած հին ու միջնադարեան հանելուկների, ունենք հայ բանաստեղծութեան մի մեծարժէք հարստութիւն, որն իր ամբողջութեամբ դեռեւս հաւաքուած, ուսումնասիրուած եւ հրատարակուած չէ:

Մեր նպատակն է եղել, ի մի բերել այդ բոլորը՝ դիտա-քըննական ընդգրկելով եւ ամփոփ ուսումնասիրութեամբ:

Այս անգամ այդ ընդհանուր աշխատանքից տպագրութեան ենք ներկայացնում Ներսէս Ծնորհալու յաջորդներից մէկի՝ Տիրատուր վարդապետի հանելուկները:

Մատենադրութեան մէջ քանիցս յիշուած է ոմն Տիրատուր վարդապետ՝ որպէս հանելուկների հեղինակ: Մեզ ծանօթ առաջին յիշատակութիւնը գտնուած է «Բաղմալէպ» ամսագրում, ուր նրա անունով տպագրուած է հետեւեալ հանելուկը.

Հիմքն ասացիմ զիմք՝ մեզ նըման,
Եւ իմքն ունի երկու բերան,
Բազում իրաց է նա նըման,
Կու մեռանի եւ է՝ կեմդան (1):

Յաջորդ անգամ Տիրատուր վարդապետին հանդիպում ենք Ղ. Ալիշանի «Յուշիկը Հայրենեաց»ում, ուր յիշուած է, թէ նա իր հանելուկները գրել է Ներսէս Ծնորհալու հանելուկների հետեւու-

1. «Բաղմալէպ», Վննսիկ, 1850, էջ 160: Այս համելուկի պատասխանն է «լուսիմ» (նոյնը, էջ 224): «Բաղմալէպ»ում այս եւ նման ուրիշ համելուկները սակաւ առ սակաւ հրատարակ էր համուս Ղ. Ալիշանը՝ առանց իր անունը նշելու:

Թեամբ: Հեղինակի ապրած ժամանակն է համարուում ԺԴ. դարը (2):

2. Ալիշանից յետոյ՝ 2. Յովնանեանն է, որ ծանօթ է եղել Տիրատուր վարդապետի հանելուկներին: Նա եւս Տիրատուր վարդապետին համարում է ԺԴ. դարի հեղինակ (3):

Ըստ Երեւոյթին նրանց օղտազործած հիմքը՝ Վենետիկի Մխիթարեանների Մատենադարանում պահուող Թ. 244 «Ոսկեփորիկ» կոչուած ժողովածուն է, որ յետոյ նկարագրուեց Բ. Սարգիսեանի կազմած ձեռագրացուցակում: Այն համարուում է ԺԴ-ԺԵ. դարի ընդօրէնակույթիւն եւ, ի շարս ուրիշ նիւթերի, բովանդակուում է Տիրատուր վարդապետի հանելուկները: Բ. Սարգիսեանը մէջ է բերել այդ շարքի խորագիրը եւ առաջին հանելուկը:

«Տիեզերալոյս վարդապետին Տիւրատուր] ասացեալ հանելուկի իմաստ.

Ինքն է միայն 'ւ ընկեր չունի,
Իւր գոյութիւնն յոյժ հրաշալի,
Ըստ հնգից ի վեր' ի վայր շարժի
Եւ ըստ երկուց հաւասարի» (4):

Ուրիշ տեղեկութիւններ՝ հանելուկներ դրող Տիրատուր վարդապետի մասին տղապիր աղբիւրներին՝ մեզ յայտնի չեն: Ինչ վերաբերում է ձեռագիր աղբիւրներին, ապա ուշադրաւ են Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Թ. Թ. 5118 եւ 3531 ձեռագրերը: Դրանց առաջինում հեղինակը կոչուում է Տիաս վարդապետ, իսկ երկրորդում՝ Տիրատուր վարդապետ: Առաջինում հաւանաբար առկայ է «Տի» եւ «ա», սղուած բառերի միացումը, որոնք սկզբնապէս ներկայացրել են «Տիրատուր ասացեալ» դարձուածքը:

Տիրատուր վարդապետի մասին լրացուցիչ փաստեր չունենք: Եղած տեղեկութիւնները՝ նշուած շարքերի խորագրերն են, որոնցից անհամեմատ պերճախօս է Վենետիկեան օրինակի խորագիրը. «Տիեզերալոյս վարդապետին Տիւրատուր] ասացեալ հանելուկի իմաստ»: Այստեղից պարզուում է, որ Տիրատուր վարդապետը եղել է հռչակաւոր դործիչ, որին կոչել են «Տիեզերալոյս»: Միաժամա-

2. Ղ. Ալիշան, Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց, Ա. հտր., Վեներտիկ, 1870, էջ 124:

3. Ղ. Յովնանեան, Հետազոտութիւնք Նախնեաց Թամիօրէնի Վրայ, Ա. հտր., Վեներտիկ, 1897, էջ 61:

4. Բ. Սարգիսեան, Մայր Յուշակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, Բ. հտր., 1924, էջ 651:

նակ պարզուժ է նրա իմաստասիրական հակումը «հանելուկք իմաստ» դարձուածքի օգնութեամբ, ուր վերջին բառը գրուած է կրճատ ձեւով (պէտք է լինի «իմաստասիրականք»)։ Ղ. Ալիշանի եւ Ղ. Յովնանեանի նշումներն էլ, թէ նա ապրել է ԺԴ. դարում՝ աւելի քան կոնկրետացնում են ժամանակի ու հեղինակի մասին եղած կցկտուր, բայց խօսուն տեղեկութիւնները։ Այն հանգամանքը, որ վենետիկի ձեռագիրն ընդօրինակուած է ԺԴ-ԺԵ. դարերում եւ բովանդակում է ԺԴ. դարից առաջ ապրած հեղինակների ստեղծագործութիւններ, նորից բաւարար հիմք է Տիրատուր վարդապետին փնտռելու ԺԴ. կամ աւելի ճիշտ՝ ԺԳ-ԺԴ. դարերում։

Արդ, ո՞վ է այդ ժամանակ ապրած եւ գործած «Տիեզերալոյս Տիրատուր վարդապետը»։

Հ. Աճառեանն ի մի է խմբել իրեն յայտնի բոլոր միջնադարեան Տիրատուրներին եւ ստացել մի ընդարձակ շարք, ուր իշխող տեղը պատկանում է ԺԴ. դարին։ Չնայած մեծանուն դիտնականը զրուշութեամբ կողք-կողքի է բերել տարբեր աղբիւրներից հաւաքած Տիրատուր անունով յայտնի հեղինակներին եւ գործիչներին, սակայն յատուկ քննութեան դէպքում նրանց մի մասը կարող է նոյնանալ։ Այս առումով ճիշտ է վարուել Լ. Պաշիկեանը՝ իր հրատարակած ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններում հանդիպող եւ 1309-1349 թուականներին գործած Տիրատուրներին դիտելով որպէս մի անձնաւորութիւն (5)։

Այդ հաշիւների հիմքում ընկած է այն իրողութիւնը, որ նշուած Տիրատուրները, չնչին բացառութեամբ, յիշատակում են որպէս Գլաճորի եւ Հերմոնի վանքի ուսուցիչ-բարունապետեր, ուստի եւ ինքնաբերաբար նոյնացում որպէս մի հեղինակ։ Եւ քանի որ այդ Տիրատուր վարդապետը դարասկզբին արդէն հասունացած մտաւորական է եղել, ուստի նրա ծնունդը պիտի որոնել նախորդ դարի երկրորդ կէսում, որով եւ նա կը ներկայանայ որպէս ԺԳ-ԺԴ. դարերի գործիչ։

Առանձնայատուկ խնդիր համարելով առհասարակ յայտնի բոլոր Տիրատուրներին միմիանցից գատելու եւ մեզ հետաքրքրող Տիրատուրին աւելի քան յստակ պատկերացնելու ծանր եւ օգտակար

5. Լ. Խաչիկեան, ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 754։ Տես նաեւ՝ էջ 60, 174, 204, 303, 378։ Նրան հետեւելով եւ ճշաւշտ փաստերը խօսեցնելով՝ Խնդրիմ ալպէս է մտնելու նաեւ Լ. Խաչիկեանը։ Տես՝ Լ. Խաչիկեան, Գլաճորի Համալսարանը, Երևան, 1973, էջ 159-161։

դործը, մենք մեր ներկայ աշխատանքի կապակցութեամբ կը բաւարարուենք լ. Սաչիկեանի կողմից ուրուադժուած վարդապետի կերպարով, համոզուած լինելով, որ հենց նոյն անձնաւորութիւնն է նաեւ հանելուկների հեղինակը: Այսպէս մտածելու համար հիմք են տալիս հետեւեալ փաստերը.

ա) Հանելուկների հեղինակ Տիրատուր վարդապետի հանելուկների հին ընդօրինակութիւնը ղանուելով Վենետիկի թ. 244 ձեռագրում, որն ընդօրինակուած է ԺԴ-ԺԵ. դարերում, նրան ժամանակով առնչում է Գլաճոր-Հերմոնի վանքից յայտնի Տիրատուր վարդապետի հետ:

բ) Վենետիկի այդ նոյն ձեռագրում Տիրայր վարդապետի հանելուկներն ունեն այսպիսի խորագիր. «Տիեզերալոյս վարդապետիմ Տիր [ատրոյ] ասացեալ...»: Այսպէս են խորագրուած նաեւ Գլաճորի եւ Հերմոնի ուսուցչապետ Տիրատուրի քարոզները՝ «Տիեզերալոյ վարդապետին Տիրատրոյ ի բան Աւետարանին...» (6), կամ՝ «Տիեզերալոյս վարդապետին Տիրատրոյ արարեալ» (7):

գ) Տիրատուր վարդապետը կոչուած է նաեւ իմաստասէր. նրա քարոզներում նկատուած է իմաստասիրական խորք ու ոճ: Այդ հանգամանքը եւս նշուած է հանելուկների հին ընդօրինակութեան խորագրում. «... հանելուկը իմաստ» (այսինքն՝ «իմաստասիրականք»): Յիրաւի, այնտեղ կան այս առումով ուշադրաւ նմուշներ: Օրինակ.

Զգալեացս ամէնն է պիտանի
Իւրաքանչիւր որքան տանի,
Բայց հակընդդէմ սոցա լինի,
Տեսակն յառաջ քան զնիւթ կազմի:

Կան ուրիշ փաստեր եւս, որոնք իրենց ամբողջութեամբ զէթ առայժմ համոզում են, թէ հանելուկների հեղինակ Տիրատուր վարդապետը՝ Նոայի Նչեցու ժամանակակից ու պաշտօնակից Տիրատուր վարդապետն է (8):

6. Ձեռ. թ. 2178, քերթ 286 բ:

7. Նոյնը՝ քերթ 307 ա:

8. Այս Տիրատուրի մասին պահպանուած է հետեւեալ գրայցը. «ԸզՏիրատուր վարդապետն օր մի ի պաշտօն տարին, երբոր պատարագն արձակեցաւ, մտնացան տոմել հաց մտ: Երբոր երեկոյ եղև բերին զմա ի տուն եւ եղին յառաջ մորա սեղան, ասաց իշխանն, քէ՛ ֆանի՞ տարոյ մարդ ես, վարդապետ: Ասաց վարդապետն, քէ՛ ֆառասուն տարուն մէկ օր պակաս: Ասէ իշխանն. Ընդէ՛ր օր մի

Այժմ Տիրատուր վարդապետի հանելուկների մասին: Վերելում տեսանք, որ նրանք պահպանուել են երեք անտիպ ընդօրինակութիւններով: Բ. Սարգիսեանը իր նկարագրութեան մէջ, նշում է, որ Վենետիկի Թ. 244 ձեռագրում պահպանուած է քսան երկու հանելուկ (9):

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի վերոյիշեալ երկու ձեռագրերից իւրաքանչիւրում Տիրատուր վարդապետի հանելուկների շարքը բաղկացած է ոչ թէ քսան երկու, այլ քսան չորս միաւորներից: Թւում է, թէ Վենետիկի ձեռագրում եւս սխալի երկու հանելուկներ լինեն, որոնց քանակը Բ. Սարգիսեանի հաշուումների ժամանակ համարար չփոթուած է:

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Թ. 3531 ձեռագրում շարքի վերջում կան եւս երկու հանելուկներ, որոնք սակայն, խորթ են ընդհանուր շարքին: Ահա դրանք.

Հիմըն չկայ, տունն երերի
 'ի իմքն է վլըրան միասունի.
 Տանիսն կոկ' գերդ գապիկի,
 Առաստաղքն մման է քաղերթի:

Հայր իմ ծընաւ գիս ի մօրէ իմմէ,
 Եւ դուստր իմ ծնաւ գմայր հօր իմոյ'
 Ի կնոջէ իմմէ:

Ինչպէս երեւում է, տուեալ ձեռագրի (Թ. 3531) գրիչն այդ հանելուկը դտել է իր ձեռքի տակ եղած Հիմք-օրինակում եւ դիտել որպէս Տիրատուր վարդապետի ստեղծադործութիւն: Այլապէս նա դրանք կը գետեղէր հանելուկների յաջորդ շարքում, որ դրուած է «Այլուստ» խորագրի տակ:

Որ իսկապէս նշուած երկու հանելուկները խորթ են Տիրատուր վարդապետի շարքին, դա երեւում է ուրիշ ձեռագրերի մէջ

պակաս: Ասաց. Զի այսօր կերակուր ոչ կերա, ի քիւ չի անկաներ...» (Ն. եպ. Պողոսեան, Մայր Յուցակ Զեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Դ. հտր., Երուսաղէմ, 1909, էջ 250): Հաւամարար այդ իշխանը ժամանակին յայտնի Սիւնեաց Բուրթիլ իշխանն է, որովհետեւ սոյն գրայցին Ոստրոգոյ ու յաջորդոյ գրայցները կապուած են մրա հետ, իսկ Տիրատուր վարդապետն էլ մոյն կողմերումն էր ապրում եւ գործում:

9. Բ. Սարգիսեան, նշ. աշխ., էջ 651:

պահպանուած տեղեկութիւնները: Այսպէս, օրինակ, դրանցից առաջինը գտնուած է նաեւ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Թ. Թ. 9071, 5624, 8575, 695, 541, 3218, 1558, 7035, 7703 ձեռագրերում, որոնք բոլորն էլ կրում են Ներսէս Ծնորհալու անունը: Լոկ վերջին ձեռագրումն է որ հեղինակի անունը պակասուած է, այն էլ շարքի սկիզբը եւ խորագիրը կորած լինելու պատճառով:

Ինչ վերաբերում է «Հայր իմ ծնաւ զիս...» հանելուկին, ապա դա խորթ է ոչ միայն Տիրատուր վարդապետի, այլեւ Ներսէս Ծնորհալու եւ առհասարակ նրա նմանութեամբ ստեղծագործած բոլոր հեղինակների հանելուկներին, որովհետեւ գրուած է ազատ բանաստեղծութեամբ: Իսկ այդպիսիները կազմում են մի այլ խումբ, չնայած Ներսէս Ծնորհալու հանելուկների շարքում եւս երբեմն հանդիպում ենք նրա հետեւեալ աւելի անաղարտ տարբերակին.

Հայր իմ ծըմաւ զիս ի մօրէ իմմէ,
Եւ ես ծնայ զմայր որդոյ իմոյ,
Եւ որդիք իմ ծնամ զմայր հօր իմոյ (10):

Ուրիշ ձեռագրերում այս հանելուկը սկիզբ է հանդիսանում մի այլ ինքնատիպ շարքի (11), որ կոչուած է «Համելուկք դիմակք» եւ վերագրուած է Անանիա Երեւակացուն (12): Այս վերագրումը չնայած կարելի է գլուխ փաստարկման, սակայն, միւս վկայութիւնների հետ միասին, միանգամայն անհաւանական է դարձնում նշուած հանելուկը՝ Տիրատուր վարդապետի հանելուկների թուին դասելու հարցը:

Պէտք է ցաւով նշել, որ մեր ձեռքի տակ եղած վերոյիշեալ շարքերից եւ ոչ մէկում հրատարակուող հանելուկների պատասխանները չկան: Այդ բոլոր քսան չորս հանելուկներից մեզ յայտնի է լոկ երկուքի պատասխանը: Մէկի մասին նշեցինք վերեւում՝ օգտուելով «Բաղամիջպ»ի 1850 թուականի հրատարակումներից («լուսին»): Միւս նմուշը՝ «Կայր քաջ մի այլ նրման սմին...» հանելուկն է, որից վերեւ Թ. 5118 ձեռագրում գրուած է «Տրդատ»: Բ. Սարգիսեանի նկարագրութիւնից չի երեւում, արդեօք, վենետիկեան ձե-

10. Ձեռ. Թ. Թ. 5624, 8575, 695, 8908 (վերջինը ոչ Ներսէս Ծնորհալու անուամբ, այլ՝ անանում):

11. Տես՝ Ձեռ. Թ. Թ. 1770, 6097, 573, 713:

12. Ա. Արքաիամեան, Երեւակացու Մատենագրութիւնը, Երեւան, 1944, էջ 158-159:

նազրում պատասխանները կա՞ն, թէ ոչ: Եթէ չկան, հապա ի՞նչ հիման վրայ է Ղ. Ալիշանը «Բարձրագույն»-ում տպել նաև հրատարակող հանելուկի պատասխանը. ի՞նքն է գուշակել, թէ օգտուել է մեզ անյայտ աղբիւրից:

Ըստ երեւոյթին Մաշտոցի անուան Մատենադարանի թ. 3531 ձեռագրում հանելուկների պատասխանները ժամանակին յատուկ եղանակով նշուած են եղել, սակայն չեն պահպանուել: Այսպէս մտածելու հիմք են տալիս այդ ձեռագրում գտնուող շարքի միաւորների ուղեկցող համարակալման թուատառերը: Դրանք սկսում են «ՄՏԶ»-ից (256) եւ աւարտում «ՄՂԹ»-ով (279) (13): Դրանցից առաջ եւ յետոյ առկայ են հանելուկների ուրիշ շարքեր, որոնք բոլորը միասին ընդգրկուած են մի ընդհանուր համարակալման մէջ: Նման դէպքերում այդ շարքերի ընդհանուր համարակալման համաձայն էլ կազմուած եւ կցուած է լինում պատասխանների ցանկ: Տուեալ ձեռագրում, սակայն, այդ ցանկը չի պահպանուել, որովհետեւ հանելուկների սկզբի մասի թերթերը, այդ ցանկով հանդերձ, կտրուած եւ հանուած են: Հաւանաբար նոյն հիմքից է նաև թ. 2961 (ԺԳ - ԺԿ. դարեր) ձեռագրի շարքը, որի սկիզբի մասը նոյնպէս կտրուած հանուած է, սակայն բարեբախտաբար, ցանկը պահպանուել է:

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի վերոյիշեալ երկու ձեռագրերում պահպանուած շարքերը միանգամայն հարազատ են միմիանց եւ հնարաւորութիւն են տալիս կազմելու քննական ընդհանուր բնագիր: Տարւնթերցումները սակաւադէպ են եւ առանձին բարդութիւններ չեն ստեղծում ոչ իմաստային ոչ էլ հեղինակային պատկանելիութեան առումով:

Ուշադիր զննութիւնը ցոյց է տալիս, որ Տիրատուր վարդապետն իր հանելուկները, իրօք, դրել է ներսէս Ծնորհալու հետեւութեամբ: Այսպէս, օրինակ, բոլոր միաւորներն էլ շարադրուած են քառատողերով, բացի մի նմուշից, որը բաղկացած է վեց տողից: Տաղաչափութիւնը եւս նոյնն է՝ եամբական երկանդամ ութ վանկանի ոտանաւորը (4-4): Յանգաւորման եղանակը եւս հարազատ է ներսէս Ծնորհալու հանելուկների յանգաւորմանը: Երկու դէպքում էլ, որպէս կանոն, ամէն մի հանելուկ նոյնայանդ է (14): Լեզուն ու ո-

13. Աւելի միշտ՝ վերջին համարը «ՄՂԹ»-ն է, բայց Քանի որ վերջին 2 համելուկներն օտար են, ուստի ՄՂԱ եւ ՄՂԲ համելուկները միասին չունենք:

Գրիչն էլ մոռացել է «ՄՂ» համարը եւ մրս տեղ գրել է «ՄՂԱ»:

14. Տիրատուր վարդապետի համելուկներից մէկը («Գրտեմ մի այլ...») շարագրուած է երկու տեսակի յանգերով:

ձը նոյնպէս հողահարազատ են: Նոյնը կարելի է ասել նաև Հանելուկների ընդգրկման հարցերի եւ առհասարակ շարադրման եղանակի մասին: Կան առանձին Հանելուկներ, որոնք փաստօրէն գրուած են Ներսէս Շնորհալու որոշ Հանելուկների թեմաներով: Յիշենք մի երկու օրինակ:

Ներսէս Շնորհալու մօտ կարդում ենք.

Մանուկ մի այլ ի յայս նրման
էր ի յագգէն Արշակունեան.
Հանչաք մանուկ էր ու իշխան,
Դ՛ Եփրատ վազեաց քայլ մի լրման (15):

Դրա համապատասխան Տիրատուր վարդապետը գրել է.

Այն քաջին ի՞նչ ասեմ ես գով,
Որ յաղթանդամ էր հասակով.
Զինուք վազեց մա զԵփրատով
Զքամերկու կանգնոյ չափով:

Սուքը վարազդատի մասին է՝ վկայուած Մովսէս Սորենացու կողմից (16):

Հետաքրքրական է, որ այս եղանակով, ինչպէս Ներսէս Շնորհալին, այնպէս էլ Տիրատուր վարդապետը գրել են մի քանի հանելուկներ Մովսէս Սորենացու նկարագրած տարբեր հերոսների վերաբերեալ:

Հրատարակութեան ներկայացնելով Տիրատուր վարդապետի հանելուկները, յոյս ունենք, որ նրա նկատմամբ աստիճանաբար կը ստեղծուի որոշ ուշադրութիւն եւ հրապարակ կը հանուեն նոր հետազօտութիւններ՝ նուիրուած նրա մանկավարժական եւ մատենագիտական գործունէութեանը:

15. Ներսէս Շնորհալի, *Բանք Չափաւ*, Վեներիկ, 1928, էջ 637:

16. Մովսէս Խարեմացի, *Պատմութիւն Հայոց*, Տփլիս, 1913, էջ 308:

ՏԻԵԶԵՐԱԼՈՅՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ

ՏԻՐԱՏՐՈՑ ԱՍՍՅԵԱԼ ՀԱՆԵԼՈՒԿՔ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆՔ

Ինքն է միայն 'ւ ընկեր չունի :
 Իւր գոյութիւնն յոյժ հրաշալի ,
 Ըստ հնգից ի վեր 'ւ ի վայր շարժի
 Եւ ըստ երկուց հաւասարի :

5 Զգալեացս ամէնն է պիտանի ,
 Իւրաքանչիւր որքան տանի .
 Բայց հակընդդէմ սոցա լինի ,
 Տեսակն յառաջ քան գնիւթն կազմի :

Մերձ լինելով զիս սպանանէ ,
 10 Հեռի կալով զշունչըս քաղէ .
 Յէակփս ամէն ինքն մերձ է ,
 Աստուածուքեանն յոյժ նըման է :

Մարդիկ յինքն յոյժ համարձակին ,
 Գազանք լոնն եւ դադարին .

ԱՂԻԻՐՆԵՐ

A ԶԼՆ. Բ. 5118, ԲԵՐԲ 380բ-381, ժամանակ՝ 1412 ք. :

B ԶԼՆ. Բ. 3531, ԲԵՐԲ 253ա-254բ, ժամանակ՝ 1670 ք. :

C Բ. Սարգիսեան, Մայր Յուշակ Հայերէն Զեռագրաց Մատենադարանին
 Մխիթարեանց ի վեհաբնիկ, Բ. հտր., 1924, էջ 651: ժամանակ՝ ԺԳ-ԺԴ. դդ. :

ԽՈՐԱԳԻՐ

A Տիեզերալոյս վարդապետին Տիրաս արարեալ հանհամ :

B Տիրատուր վարդապետի ասացեալ (այսքան) :

C Տիեզերալոյս վարդապետին Տիր [ատրոյ] ասացեալ հանելուկէ իմաստ :

ԲՆԱԳԻՐ

2 A Իր գոյութիւնն :

3 ու ի վայր : B ւ չիք :

5 Ազալեաց է չիք : Զգալեաց : C Զիք շարունակութիւն :

7 հակառակ ընդդէմ :

8 գնիւթ :

11 ամէնն : յինքն :

13 Մարդիկք :

14 դադարին :

15 Արուեստքն ամէն նովաւ լինին,
 Եւ հոմանուն է ինք Փրկչին :

Հինքն ասացին զինք՝ մեզ նման,
 Եւ ինքն ունի երկու բերան .
 Բազում իրաց է նա նշան ,

20 Կու մեռանի եւ է՛ կենդան :

Տնտեսք երեք են կենդանոյն ,
 Կենդանութեան մընալ ի նոյն .
 Պատնառք ջերմին եւ քանալուն ,
 Զլով կապող զշաղկապ օդոյն :

25 Բան մի գարմացք ի մեզ լինի ,
 Բայց անվարժիցն անգիտելի .
 Զի նախութեամբքն նուագի
 Եւ նուագութեամբքն նոյն լինի :

Ոմանք ստեղծան մաքուր հոգի ,
 29 Կէտք գոյացան գուտ գգալի .
 Ի մէջ սոցա մին կենդանի ,
 Որ գերկոցունց յինքեան ունի :

Պարզես էառ սա յատկագոյն ,
 Որ երկոցունց է գերագոյն .

35 Հոգոյն տվաւ վասն մարմնոյն ,
 Մարմինն էառ վասն հոգոյն :

Է արարիչ ՚ւ աստուած չէ նա ,
 Արեստաւոր ու սարված չունի նա .
 Ինքն ի յամէն էակքս կա
 40 Եւ է անտես ՚ւ ի յայտ չգա :

17

Հինք :

23 ջերմին...ն (եղծուած է) :

24 շաղկապ :

30 գոյտ փխ. գուտ :

սգալի :

38 սավրած չուննա :

39 էակքս :

Է գգալի եւ չերեւի ,
 Չէ կենդանի ու կու խօսի .
 Թէ ոք ընդդէմ նորա խօսի՝
 Զնոյնն առնէ պատասխանի :

45 Է քիւ բուրբ քառանկիւնի ,
 Ինքն ի յինքեան շրջապատի .
 Երկու տեսակ յինքեան ունի ,
 Մի՞նն ի միոյն ոչ շփոթի ,
 Եւ է պայման լուսոյ լուսնի
 50 Եւ պաշտաման քահանայի :

Այն քաջին ի՞նչ ասեմ ես գով ,
 Որ յաղթանդամ էր հասակով .
 Զինուք վագեց նա գեփրատով՝
 Զքսաներկու կանգնոյ չափով :

55 Կայր քաջ մի այլ նման սմին ,
 Որ յԵլլադա ի կրկեսին
 Թափեաց գեղջիւր երկու ցրլին
 Եւ գարմացումն հանդիսին :

Գիտեմ քաջ մ այլ նախնի սոցին ,
 60 Որ ի Պոնդոս յեզր ի ծովին
 Զմխեալ նիգակն իւր գերկսայրին
 Ի խոր նստոյց յորձաքարին :

41 սգալի :

45 քառանկիւնի :

49 լուսնոյ լուսնի :

51 ես չիք .

54 գ ի՞նչ :

ունի պատասխան՝ «Տրդատ»,

որ վերաբերում է հաւա-

նաբար յաջորդ հանելու-

կին (55-58րդ տողեր) :

56 կրկեսին :

կրկեսին :

57 Բ ցեղին փխ. երկու ցրլին :

60 յեզր ծովին :

Ոմն էլ յազգէ Արշակունի,
Մայրն վառաշ եւ խիստ մոլի .
65 Տեսումն աչացն էր անբարի,
Հանց որ յաղթէր որճաբարի :

Արք երեք են հրաշալիք,
Որք եւ բազմաց են ցանկալիք,
Որոց խօսել են ամուսինք
70 Յեզր ջրոյն , յար փակաբեն կենդանիք :

Խորհուրդ չորրորդն յայժ սոսկալի,
Որ յաստուծոյ հօրէ շարժի .
Եկեալ յեզրէ արեւդանի
Հարսնխօսի գեկեղեցի :

75 Յերիս ծընունդս է պատուած ,
Յոբունց բազմաց գերազանցած ,
Ի ջրոյ , ի հրոյ եւ ի վիմաց ,
Թո՛ղ գառաջինն , որ ի ծնողաց :

Գիտեմ մի այլ յայժ գերազանց ,
80 Ծնընդեամբ երեք է մեծարած ,
Շնորհօք յերկնէ եւ ի կուսէ
Եւ ըստ բնութեանն , որ ի մօրէ :

Վեհին մեծի էր նըմանող ,
Ջարմանալեաց հրաշագործող .
85 Հրոյ եւ ջրոյ էր արգելող ,
Վիմաց նըման ջրբի հասող :

69 խօսել :

71 ցանկալի փխ. սոսկալի :

72 հուրէ փխ. հօրէ :

73 ի յեզրէ :

76 Յոգունց : գերազանցաց :

77 ի ջրոյ , հրոյ :

82 բնութեան Ե որ :

86 հողող :

Զընքացս երկնից դադարեցոյց
 Ի ցոյց վիրացն, որ ողջացոյց,
 Զակն տուրնջեան յետըս դարձոյց,
 90 Զչափ աւուրն մեծացոյց :

Ում մարգարէն երեսն ճան՝
 Յամի ծնաւ նա մետասան .
 Թէպէտ գործովք էր անպատկան,
 Բայց ծնունդն սուրբ եւ պատուական :

95 Զմարգարէն սուրբ տեսանոյ
 Նայսաձայնեաց ազգին սպանոյ .
 Նա իւր ազինն եղիւ դաւոյ,
 Յետ իւրն եթոյ բազում կոծոյ :

90) Ըզջափաւորքն :

92) մեծ տասան :

98) B օրինակն ունի եւս երկու տուն, որոնք Տիրատուր վարդապետինը չեն (տես
 վերելում) :

TIRATOUR VARDABET AND HIS RIDDLES

A. SH. MENADZAKIAN

(Summary)

The roots of Armenian riddles are part of Armenian folklore. The greatest developer of riddles in the Armenian literature was Nerces Shnorhali, the 12th century poet, in whose steps and imitation Armenian poets of the following centuries wrote new riddles. One of the followers of N. Shnorhali was 13-14th century author and head master of Glatzor-Hermon monastery-school Tiratour Vardabet, whose riddles are brought into light by the author of the article and are published for the first time.